

TÖRÖK ÁDÁM

Tényleg döntetlen?

Az akadémiai közgazdaság-tudomány és a hatalom viszonya
Magyarországon (1949–1989)

A Magyar Tudományos Akadémia hálózatába tartozó közgazdász kutatók vezető szerepet játszottak az 1956 utáni reformfolyamatokban. E szereppel járt a politikai vezetés változó prioritásainak megértése és a megfelelően rugalmas stratégiai válasz kimunkálása. Ebben a játszmában részt vett a magyar közgazdászok több nemzedéke, általában a szakma nyugati nyitásának meghatározó szereplői. A játszmának és a reformfolyamat adott szakaszának végül az 1990-es rendszerváltozás vetett véget a játékosok távozása miatt és anélkül, hogy döntetlen eredményt hirdettek volna. *Journal of Economic Literature (JEL) kód: A11, B24, N44, P20.*

Saját használatra akadémiai közgazdaság-tudománynak nevezzük a magyar tudományos intézményrendszerben a Magyar Tudományos Akadémia közreműködésével végzett közgazdasági kutatásokat. Ezek felölelik az akadémiai kutatóintézetek tevékenységét, a tudományos minősítési rendszer megfelelő szeletét, illetve az Akadémia mint tudós testület adott szegmensét. Így valójában a magyar közgazdaság-tudomány meghatározó részéről beszélünk, nem kihagyva a fentiekhez ezer szálon kapcsolódó egyetemi kutatásokat.

Az akadémiai közgazdasági kutatás a pártállami időkben végig szakmainak álcázott politikai ellenőrzés alatt folyt Magyarországon. Ez a kontroll azonban változó erejű és eredményű volt, s a két fél egyike sem tudott felülkerekedni. Ha 1990-ben befejezik a játszmát, talán döntetlen lett volna az eredmény. A parti beható elemzése azonban árnyalja ezt a feltevést.

MTA

200 ÉVES
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

2003 óta a november hónap „hivatalosan” is a magyar tudomány ünnepének időszaka. 2025 novembere kiemelkedik ebből az ünnepségsorozatból, hiszen Széchenyi István kereken kétszáz esztendővel ezelőtt tette meg nevezetes följárlását, amellyel megalapozta a Magyar Tudományos Akadémia létrehozását. Ebből az alkalomból kértük föl egy történelmi visszatekintés elkészítésére azt a tudóst, aki az MTA történetében – annak főtítkáráként – a közgazdászok közül a legmagasabb akadémiai pozíciót töltötte be, mégpedig a 2014 és 2020 közötti időszakban. (A szerk.)

Török Ádám az MTA rendes tagja, *professor emeritus*, Pannon Egyetem Nemzetközi Gazdaságtan Intézeti Tanszék, Veszprém (e-mail: torok.adam@yahoo.com).

A kézirat első változata 2025. szeptember 24-én érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <https://doi.org/10.18414/KSZ.2025.11.1037>

Megnyitás

A Magyar Tudományos Akadémia 1965. február 25-i „összes ülésén” Friss István akadémikus, az MSZMP Központi Bizottságának tagja és a párt egyik vezető gazdaságpolitikusa nagy hatású előadást tartott „A közgazdaságtudomány¹ helye és szerepe Akadémiánkon és társadalmunkban” címmel (Friss [1965] 462. o.). Igen érdekes kísérlet lenne a szöveg 60 évvel későbbi részletes elemzése, elsőrangú kremlinológiai feladat. A csaknem 14 oldal terjedelmű értekezés igazi bükkfanyelven² íródott, de különböző rétegei eltérő, merészebben fogalmazva, ellentétes mondanivalót tartalmaznak.

Három réteg között tehetünk különbséget aszerint, hogy milyen mértékben próbál a szerző ideológiát eladni az olvasónak. A külső réteg szintiszta pártszöveg többek között arról, hogy a szocialista gazdaság az esetleges látszat ellenére is mekkora fölényben van a tőkés rendszerrel szemben, és mennyire helyes is volt a hatvanas évek közepéig követett magyar gazdaságpolitikai irányvonal.

A második réteg is még viszonylag jól látható, és akkor is más szemléletű, ha látsszik rajta, hogy szintén szigorúan megszervezett háttérmunka eredménye, bármilyen spontaneitás nélkül. A figyelmes olvasó itt már a magyar gazdaságpolitika finoman megfogalmazott bírálatával találkozik, utalásokkal a koordináció hiányára, a nem elég következetes szakításra az 1956 előtti gazdaságpolitikával, illetve a Nyugattal szembeni műszaki-szervezési és hatékonysági lemaradásra. Az előadó itt váratlan húrokat is megpendít: alig vettünk át valamit a nyugati vezetéstudomány hasznos eredményeiből, és nem tettünk eleget a gazdaságpolitika tudományos megalapozásáért. E megjegyzések nemcsak modernizációs igényt jeleznek, hanem utalnak annak a korban szokatlan irányára is. Ehhez kapcsolódik a harmadik réteg.

Itt a magyar közgazdaság-tudomány akkori állapotáról olvasható kíméletlen, kifejezetten akadémiai szemléletű elemzés. Ennek lényege, hogy az ötvenes évek közepéig a tudományterület alig vegetált Magyarországon – jellemző adat, hogy 1952-ben mindössze egyetlen (!) magyarországi közgazdász rendelkezett tudományos fokozattal,³ és 1956 végén is csak 14. Egy olyan országban, ahol alig tíz évvel korábban egy sor nemzetközi rangú közgazdász (például Baranyai Lipót, Navratil Ákos, Kisléghi Nagy Dénes, Heller Farkas, Varga István, Fellner Vilmos, Theiss Ede, Scitovszky Tibor) működött. 1945 után sokáig nem létezett tudományos értelemben komolyan vehető közgazdasági kutatóműhely (a Magyar Gazdaságkutató Intézet kivételével), bár jó tucatnyi, főleg ipari kutatóintézetről és néhány hatóságról (mint a KSH) elterjedt, hogy közgazdasági kutatásokat is végez.

Az elméleti igényű, nem csak a marxizmus klasszikusait magyarázó akadémiai közgazdaság-tudomány az ötvenes évek közepén jelent meg a színen (Földi [1965] 506–507. o.).

¹ A „közgazdaság-tudomány(i)” kifejezés az idézett cikkek címében, valamint az intézmények nevében a korszak bevett, hagyományos írásmódja szerint kötőjel nélkül szerepel. (A szerk.)

² Külföldön még erősebb az ironia: franciául „langue de bois”, németül „parteichinesisch”, angolul talán „newspeak”.

³ Persze az igazsághoz tartozik, hogy a tudományos minősítés eredetileg szovjet mintájú rendszerét csak két évvel korábban vezette be Magyarország.

Friss Istvánnak nagy érdemei voltak az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének 1955-ös megalapításában, illetve a Közgazdasági Szemle 1954. októberi feltámasztásában, de egy évtizeden át hiába lobbizott a tudományterület akadémiai státuszaért. A közgazdaság-tudomány 1966-ig kimaradt az Akadémia osztálystruktúrájából.

Az ötvenes évek végén mindössze öt akadémikusnak volt köze a közgazdaságtudományhoz, és ez az öt fő is megoszlott három akadémiai osztályra:⁴ a II. filozófiai és történettudományok (lényegében társadalomtudományok), a IV. agrártudományok, valamint a VI. műszaki tudományok osztálya között. Voltak közöttük politikai gazdaságtannal, politikaelmélettel (azaz részben tudományos szocializmussal), agrár-gazdaságtannal foglalkozó közgazdászok és ideológusok, valamint üzemszervezésre/ ipargazdaságra szakosodott mérnökök. A IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályát 1966-ban hozták létre a felsorolt három osztály egyes tagjaiból, plusz az addig ugyancsak a II. osztályhoz sorolt jogászokból és szociológusokból.

Ez az átalakulás nem volt zökkenőmentes. A IX. osztály különösen széles szakmai palettát képvisel,⁵ ezért sok esetben nehéz az egységes álláspont kialakítása. Komoly szakmaközi párbeszéd szükséges például a tagválasztás előkészítésénél vagy a kitüntetési javaslatoknál – de olyan szakterületek között is, amelyek esetén nehéz a teljesítmények megalapozott összehasonlítása.

A Magyar Tudományos Akadémia osztályszerkezete 1993 óta változatlan. A 11 tudományos osztály közül 3 képviseli a társadalomtudományokat, de egyes más osztályoknak is vannak társadalomtudományi jellegű szegmensei. Ilyen például a IV. osztályon művelt agrárgazdaságtan, a VI. osztályhoz is tartozó logisztika vagy a társadalomföldrajz a X. osztályon. Ezek a példák is mutatják, hogy a tudomány fejlődésével nehezen lehet összhangban a merev ágazati szerkezetű gondolkodás.

Az osztályszerkezet kiegyensúlyozatlanságának oldására időnként megjelennek igények (utoljára 2002-ben), de célszerűbb megoldás híján jelenleg senki sem kezdeményez változást. A természettudományok jobb nemzetközi láthatósága is alá támasztja a létező erőviszonyokat.

Főleg a társadalomtudományokra igaz, hogy 20. századi fejlődésükből két évtized lényegében kimaradt. Az akadémiai közgazdaság-tudományt is sújtotta egy ilyen visszaesés. Friss előadásából nem derül ki közvetlenül, hogy a Magyar Dolgozók Pártja 1949-től szinte szőnyegbombázást végzett azokon a közgazdaságtudományi kutatóhelyeken, ahol nem marxista elméleti kutatásokat folytattak a „régis iskola” szellemében, a Közgazdasági Szemle helyett pedig Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle indult.

A magyar közgazdaság-tudományi élet 1954–55-ös felélesztését Friss nem mutathatta be „barnamezős beruházásként”, amely romokra épül. Ehelyett azt a benyomást próbálta kelteni, hogy itt inkább „zöldmezős beruházás” folyik, azaz a tudományterület új erővel próbálja meg a semmiből felépíteni önmagát. 1965-ös előadása azt

⁴ Az akadémiai osztályok akkori megnevezését rövidítve közöljük.

⁵ Közgazdaság-tudomány, gazdálkodástudomány, jog- és államtudomány, szociológia, demográfia, statisztika, környezet-gazdaságtan, jövőkutatás, regionális tudomány, hadtudomány, nemzetközi tanulmányok, továbbá több olyan terület (például pénzügytan, marketing), amelyet sokan nem tekintenek önállónak ebben a felsorolásban.

a benyomást keltheti, hogy egyfajta hidat próbált építeni az általa egyaránt képviselt állampárt és a párttól tartalmilag nem, de formálisan valamennyire elkülönülő akadémiai társadalomtudományi világ között. Ez az erőfeszítés az ellentmondásos, de részben sikeres 1968-as reformra és a magyar közgazdasági kutatások gyors nemzetközi nyitására gondolva semmiképpen sem nevezhető kudarcnak.

Akadémiai közgazdaság-tudomány lényegében nem volt Magyarországon 1949 és 1954 között. Igaz, egyes marxista filozófusok, mint Mód Aladár, Sándor Pál vagy Fogarasi Béla, illetve a nehezebben besorolható Rudas László időnként véleményt mondtak közgazdasági kérdésekről, de őket akkor sem fogadta be a közgazdászszakma.

Földi Tamás gazdag adatolással mutatja be a magyar közgazdasági publikációs tevékenység elsöprőnek⁶ mondható fejlődését 1954, és különösen 1956 után (*Földi* [1965]). Igen alapos cikke némileg hasonló jellegű, mint Frissé: a marxista terminológia mögött többnyire visszafogott, de legalább utalásszerűen objektív értékelést húzódik meg.

Földi négyes szakaszolást alkalmaz, és jelentős különbségeket mutat ki az egyes szakaszok között. Az első szakaszban (1945–1948) még viszonylag sokan művelik a polgári közgazdaságtant, bár ennek legnevesebb képviselői – Varga István, Theiss Ede és Csikós-Nagy Béla kivételével – külföldre távoznak ebben az időszakban. Egyre nehezebben, de még kiadnak nem marxista szemléletű folyóiratokat is, mint például a régi Közgazdasági Szemle vagy a nagyrészt technikai tartalmú, így a korszakot túl is élő Statisztikai Szemle.

Mind gyakrabban jelennek meg propagandának vagy jobb esetben ideológiai üzenetnek tekinthető írások a hatalomra törekvő párt gazdasággal foglalkozó vezetőinek⁷ neve alatt, és gyorsan elszorvad a nyugati közgazdaságtani művek magyar nyelven való megjelentetése. Jellemző, hogy a legnívósabb új publikációnak Varga Jenő oroszról fordított könyvét (*Varga* [1947]) tekintik, és friss magyar fordításban adják ki a marxizmus klasszikusait (többnyire Rudas László és Nagy Tamás áttüztetésében). Ugyanakkor tény, hogy fennmaradhat néhány, szűkebb szakterületen működő és kifejezetten alkalmazott jellegű ipargazdasági, építőipari, pénzügyi vagy számviteli folyóirat (a leginkább beszédes című közülük a *Többtermelés*).

A második szakaszban (1949–1954) lényegében eltűnik Magyarországról az akadémiai közgazdaságtan. A szakma polgári képzettségű és a marxizmust észrevétlenül kikerülni próbáló művelői „alámerülnek”, de folytatják a kutatómunkát. Ez majd abból látszik, hogy már a harmadik szakasz legelején több nívós, évtizedekkel később is idézett publikáció jelenik meg az új vagy újrainduló szakmai folyóiratokban.

Érdekes lenne az oroszról fordított szakmai publikációk – különösen a Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle – alapos áttekintése. A címekből kiinduló felületes vizsgálat is meggyőzhet arról, hogy ez a folyóirat az elkerülhetetlen ideológiai maszlag mellett/mögött érdekes szakmai tartalmat is nyújtott a Szovjetunió gazdaságát addig hírből is alig ismerő magyar közgazdászok számára. Megjelent benne például

⁶ Itt azért ne feledkezzünk meg a „bázishatásról”: a nagy növekedés a szakmailag sivár 1949–1953-as időszakhoz képest értendő.

⁷ *Földi* ([1965] 506. o.) „gazdaságpolitikust” ír.

alaposan dokumentált autópári esettanulmány (*Benyidze* [1950]), illetve egy igazi intellektuális bűvészműtárgy: statisztikai levezetése annak, hogy miért is volt a nyugatnémet gazdaság súlyos válságban 1948 után (*Csisztov* [1950]).

Ez a folyóirat persze nem pótolhatta az adott időszakban szüneteltetett Közgazdasági Szemlét, hiszen nem közölt magyar szerzőktől származó anyagokat. Nyújtott ugyan egyfajta torz és egyoldalú nemzetközi kitekintést, de létével dokumentálta, hogy az adott időszakban lényegében nem létezett magyar akadémiai közgazdaságtudomány. Megszüntetése a Nagy Imre-kormány 1953-as hivatalba lépése után része volt annak a csomagnak, amely legalább jelképes ideológiai önállóságra törekedett a Szovjetunió felsőbbbségének teljes elfogadása mellett is.

A harmadik szakasz (1955–1958) annak ellenére sikeres, hogy közben lezajlik a forradalom, utána legalább hónapokra megbénul a tudományos élet, néhány ígéretes fiatal közgazdász pedig elhagyja az országot. Ismét megjelenik a Közgazdasági Szemle, működni kezd az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, az aspiránsrendszernek köszönhetően kialakul a tudományos minősítés szervezett továbbképzésen alapuló szisztémája ezen a területen is, és széles sávon indulhatnak empirikus közgazdasági kutatások.

Lassan polgárjogot kapnak a népgazdasági tervezéshez közvetlenül nem kapcsolódó, de a Szovjetunióban is művelt kvantitatív elemzések. Látható egy fontos, de pontosan nem dokumentálható változás: a publikációk hangvétele, stílusa lassan közeledni kezd a szakirodalom nemzetközileg elfogadott normáihoz. Ez igen hosszan tartó folyamat lesz: egészen a hetvenes évek végéig ki nem mondott elvárás a magyar közgazdasági irodalomban, hogy az elméleti vagy gazdaságpolitikai tartalmú cikkekben legyen egy „vörös farok”: utalás marxista és/vagy szovjet szerzőkre, vagy ilyen szellemű következtetés.

A harmadik szakasz fordulatot hoz annyiban is, hogy 1949 után először születnek évtizedekkel később is gyakran idézett magyar közgazdasági művek. Ezek közül is kiemelkedik Kornai János ipari esettanulmányból kibontakozó gazdaságirányítási monográfiája (*Kornai* [1957]). Nem véletlen az évszám: a forradalom utáni „konszolidáció” sajátossága, hogy a szovjet és a magyar pártvezetés egy ideig nem dönti el, hogy a durva politikai megtorlás mellett milyen gazdaságpolitikai receptet alkalmazzon.⁸

1957 első félévében így jelenhet meg Kornai könyve, 1958-ban pedig Csikós-Nagy több szempontból modern árpolitikai munkája (*Csikós-Nagy* [1958]). 1957 első felében működött a kormány által életre hívott, Varga István elnökölte Közgazdasági Bizottság. Ennek az elnök mellett több „polgárinak” – vagy nem kimondottan marxistának – tekinthető közgazdász tagja volt („a régi iskola”), mint Bognár József, Csikós-Nagy Béla, Vajda Imre és Wilcsek Jenő. A bizottság hamar elsorvadt, mert a kormány már az év közepén a komolyabb reformok ellen tette le a garast. Anyagai azonban fennmaradtak, lassú kimúlása (a 21. században divatba jött hirtelen

⁸ „E kedvező irányú fejlődésben komoly törést okozott az 1956-os ellenforradalmi támadás előkészítése nyomán, valamint eredményeképpen keletkező ideológiai zűrzavar.” (*Földi* [1965] 511. o.) Kódolva ez pontosan a nyílt viták lehetőségét jelenti.

megszüntetés helyett) pedig azt jelezte, hogy a támogatottból csak a túrt kategóriába került át mindaz, amit produkált.⁹ Nem egészen tíz év múlva, a mechanizmusreforma készülve elő is vették elemzéseit.

A negyedik szakaszban (1959–1964) további közgazdaság-tudományi kutatóhelyeket alapít az Akadémia. Csírájában most épül ki az akadémiai közgazdasági kutató-sok intézményrendszere, egyelőre két kutatócsoport (az intézetnél alacsonyabb rangú szervezeti egység) megalakításával. Mindkettő egy-egy befolyásos akadémikus kezdeményezésére jön létre egy szűkebb tudományterületen – az Afroázsiai Kutatócsoport első vezetője az eredetileg bölcsészdiplomás Bognár József, az Ipargazdasági Kutatócsoportot pedig a műszaki képzettségű Hevesi Gyula alakítja meg.

Szakmai profiljuk érzékelhetően eltér az MTA Közgazdaságtudományi Intézetétől (KTI). A KTI csak a külkereskedelmi és az összehasonlító gazdaságtani kutatásaiban érint világgazdasági kérdéseket, vállalati kutatásai pedig kimondottan intézményi jellegűek. Az Afroázsiai Kutatócsoport (később Világgazdasági Kutatóintézet, még később Világgazdasági Intézet) a 2000-es évektől használt tudományterületi felosztás szerint összehasonlító gazdaságtannal, kereskedelempolitikával, nemzetközi tanulmányokkal (ezen belül korabeli szóval „békekutatással”) és fejlődés-gazdaságtannal foglalkozik, már a hetvenes évek elején Kína-kutató műhelyt tart fenn, és növekvő figyelmet fordít az integrációs témákra. Ez utóbbiak arányai idővel változnak: eleinte a KGST-együttműködés elemzése van túlsúlyban, de ezt komoly adathiány és információs aszimmetria hátráltatja. Ezzel szemben az európai integráció kutatása már a nyolcvanas évek első felében előtérbe kerül az intézetben.

Az Ipargazdasági Kutatócsoport a hetvenes években Ipar- és Vállalatgazdaság-kutató Intézetté (IVKI) alakul. Viszonylag kis intézet, alig több mint tucatnyi kutatóval, és az akadémiai vezetés egy része számára nem mindig érthető profillal. Az eredeti szándék egy vezetéstudományi-üzemszervezési, kifejezetten a vállalati igényeket kiszolgáló kutatóhely létrehozása volt, alapvetően a szovjet eredményekre és technikákra alapozva.

A kutatások technikai jellegét hangsúlyozni kellett, mert az Akadémia más területeken dolgozó vezetői sokszor nem láttak valódi különbséget a közgazdaság-tudomány és a – mai kifejezéssel – gazdálkodástudomány között. Az IVKI megalapítói először az üzemgazdasági jellegű kutatásoknak adtak elsőbbséget, például a minőségbiztosítás, a termelékenység és a vállalati versenyképesség elemzésének. Ezeket követték az iparpolitikai, az innovációs és a pénzügyi témájú kutatások.

Összességében elmondható, hogy a három akadémiai közgazdasági kutatóhely közül az IVKI állt a legközelebb a közgazdaság-tudomány üzleti szegmenséhez, a mindinkább önállósuló gazdálkodástudományhoz. Elvesztve önállóságát, 1998-ban az MTA KTI részévé vált. Kicsit olyan volt ez, mintha valaki az agrártudományi kutatásokat a biológiai tudomány részének tekintené. E két területet külön tudományos osztályokon (IV. és VIII.) művelik az Akadémián, míg a közgazdaság-tudományt,

⁹ Ellentétesen járt a reform irodalma a hetvenes évek végétől: „A tiltás és tűrés mezsgyéjéről a tűrés és a támogatás határára átvándorolva...” (Kovács [1984] 32. o.)

a gazdálkodástudományt, a jogtudományt, a szociológiát és csaknem egy tucat egyéb tudományágat egyetlen osztály, a IX. fogja össze.

A magyar közgazdaság-tudomány újjáéledésének negyedik szakaszában (1959–1964) világossá válik, hogy a szakterületnek igenis van politikai jelentősége a marxista idézetek szajkózásán és a klasszikusok téziseinek tiszteletteljes magyarázgatásán kívül. Ez az az időszak, amikor a magyar közgazdaság-tudomány nemcsak elméleti síkon kezd nemzetközileg (értsd: Nyugaton is) elfogadottá válni, hanem a gazdaságpolitika alakításában is szerepet kaphat. 1962-től érezhető, hogy a „terv vagy piac” dilemmája már nem enged meg magabiztos és egyszerű válaszokat, a kettő arányán változtatni kell.¹⁰

Az akadémiai vezetés szokott óvatosságával támogatja az 1968-as, végső soron felemás és csonka gazdasági reformot,¹¹ fejlesztési elképzelései is ehhez igazodnak. Feltűnő, hogy 1965 után viszonylag rendszeressé válnak a közgazdasági kutatások állapotát elemző és értékelő hivatalos – vagy annak tekinthető – publikációk (MTA Közgazdaságtudományi Bizottság [1968], Köpeczi [1973], Friss [1975], MTA Elnökség [1976]). Ez bizonyára összefügg a szakterület iránti erős politikai érdeklődéssel és a mechanizmusreformot kísérő viták politikai és szakmai hevességével, de feltételezhető még egy oka is. Mégpedig, hogy a jelzett időszakban nem sikerült minden érdekelt számára egyformán elfogadható intézményi struktúrába rendezni az akadémiai közgazdasági kutatásokat.

Középjáték

A szakterület ötvenes évekbeli pangása, majd nem egyenletes ütemű újjáéledése után nagyon széles sávon érkeznek kutatási eredmények iránti igények a közgazdasági kutatóhelyekre. A hasonló nyelvezettel megfogalmazott célok tartalma valójában jelentősen eltér. Fontos feladatként fogalmazódik meg a polgári közgazdaságtan aktívabb kritikája (hallgatólag beleértve számos eredményének átvételét),¹² és szinte minden gazdasági tudományágban előrelépést és eredményeket sürgetnek (MTA Közgazdaságtudományi Bizottság [1968] 68. o.) annak ellenére, hogy elismérik a kutatási kapacitások szűkösését.

Ugyanakkor hangsúlyos igény a gazdaságpolitika kiszolgálása (szebb szóval: támogatása) is; itt látványosan eltérő kutatási célokat fogalmaznak meg. Az akadémiai bizottság még 1968-ban két fő célt tűz ki *általában* a közgazdasági kutatások elé: 1. a népgazdasági tervezés tudományos megalapozása; 2. a népgazdaság vezetési és irányítási rendszerének tökéletesítése (i. m. 66. o.).¹³

¹⁰ Ez persze nem ment gyorsan. A mechanizmusreform egyik szószólója, Szabó Kálmán akadémikus még egy 1973-as egyetemi előadásában is „a terv primátusa” mellett érvelt a piaccal szemben.

¹¹ Révész [1988] tanulmánya rámutat a reform 1973 után felgyorsult kisiklási folyamatának több fontos elemére.

¹² Lásd erről Hoch Róbert tanulságos nekrológiát (Sipos [1993]).

¹³ Ugyanezeket a fő irányokat emeli ki az MTA akkori főtitkára 1968-as, intézetekre lebontott beszámolójában (Erdey-Grúz [1968] 344. o.). A korabeli pártdokumentumoknak megfelelően hangsúlyt

Könnyű észrevenni, hogy ezekbe a fő irányokba nagyon sok téma belefér, és hogy az akadémiai bizottság – azaz közvetve az MTA – így is letette a garast a mechanizmusreform mellett. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy ez a korabeli akadémiai bizottság nagyon más státuszú volt, mint például a 2020-as években. Ott ült benne több vezető (olykor párttisztiséget is viselő) gazdaságpolitikus, tagjai között általában 80 százalék fölött volt a párttagok aránya, és döntései mögött gyakran fölsejlett egy kormányzati szándék. Tehát állítható, hogy tagjain keresztül valamennyire részt vett/vehetett a gazdaságpolitika formálásában.

Ugyanez a bizottság a 2020-as években politikai befolyástól mentesen, de a hatalomtól is teljesen elszigetelve működik. Míg 1990 előtt az Akadémia társadalomtudományi osztályai személyes kapcsolataikon keresztül, politikus tagjaik és az Akadémia vezetésén belüli erősebb képviselőik révén gyakran közelebb álltak a tudománypolitika döntési központjaihoz, mint a természettudományi osztályok, ez a helyzet a 2000-es évek elejétől fokozatosan megváltozott.

Köpeczi Béla (I. osztály) 1972 és 1975 között volt az Akadémia főtítkára. Annak a korszaknak a szabályozási rendszerében az MTA-elnök a tudósközösség választott képviselője volt, a főtítkár viszont az államigazgatás jelöltjeként irányította az apparátust. Akadémiai megnyilatkozásait tehát két helyről érkező, a politikával is erősen egyeztetett üzenetként lehetett értelmezni.

A mechanizmusreform – részben a kibontakozó világgazdasági válság, részben a pártvezetés ma már retrográdnak mondható erőinek a hatására – 1973-ra lényegében zsákutcába jutott (Csikós-Nagy [1989] 2. o.). Csikós-Nagy Béla alaposan kifejti, hogy 1972 még a magyar gazdaságtörténet egyik legjobb éve volt, az azt követő esztendőben viszont fordult a kocka: „...a légkör megrontása akkor érte el csúcspontját, amikor 1973 őszén az első olajárrobbanás rendkívül kedvezőtlen új helyzetet teremtett a magyar gazdaság számára” (uo.). Az idézet sokatmondó: a reformellenes támadás már az olajválság előtt megkezdődött.

Köpeczi Béla 1973 őszén a párt instrukcióira hivatkozva vázolta fel a magyar tudománypolitika szinte tudományágakra lebontott fejlesztési elképzeléseit (Köpeczi [1973]). Első olvasásra nagyon szimpatikus szöveg, amely például hosszan sorolja az akadémiai kutatóhálózat építési beruházásait (i. m. 565. o.). Ekkor jöttek létre a később részben nehéz sorsot megélt nagy akadémiai kutatóházak (Budaörsi út, SZTAKI, várbeli kutatóhelyek), ekkor épült újjá a csillebérci atomreaktor, és ekkor találta meg végleges helyét az Akadémiai Könyvtár.

Ha a cikkben mégis rossz híreket keresünk, akkor azokat az oldalakat érdemes elolvasni, ahol tudományáganként szerepelnek a központilag meghatározott kutatási irányok és célok – Köpeczi ezeket nyilvánvaló módon csak közvetíti olvasóinak. A közgazdaság-tudománnyal foglalkozó bekezdés különösen tanulságos:

„A kiszélesedett közgazdasági kutatást mindenekelőtt a távlati kutatási tervben kitűzött feladatok, tehát a szocialista vállalat, gazdaságpolitikánk tapasztalatainak

helyez a KGST-kapcsolatok javítására és a tudomány-gyakorlat együttműködés fejlesztésére, de a KTI működését egyértelműen elismeri. Véleményében több helyen szó szerint visszaköszön az MTA Közgazdaságtudományi Bizottságának értékelése.

tudományos elemzése és továbbfejlesztése, a középtávú világgazdasági prognózis kidolgozása érdekében kell koncentrálni. Emellett támogatni kell a politikai gazdaságtani kutatásokat, a szocialista integráció és a nemzetközi gazdasági együttműködés elméleti vizsgálatát. A szervezéstudomány elméleti kérdéseinek feldolgozása mellett támogatni kell a vállalati szervezéssel foglalkozó kutatásokat.” (Köpeczi [1973] 561. o.)

Ezt a szövegrészletet a tanulmány alapján úgy lehet kontextusba helyezni, hogy összehasonlíttuk azokkal a bekezdésekkel, ahol a társstudományok szerepelnek. Az állam- és jogtudományok fő feladata a közigazgatás fejlesztése, a szociológiától a társadalmi rétegződés és életmód feltárását várják, a filozófiai kutatásoktól pedig elsősorban a tudományos-technikai forradalom, a társadalmi tudat, illetve az ideológiai harc elemzését.

A társstudományok területén kiemelt témák többsége ebben a formában már nem is létezik a 2020-as évek közepén, illetve a közigazgatás egy része, a műszaki fejlődés és az innováció kutatása részben más tudományágakhoz került. Hasonló képet látunk a közgazdaság-tudományban: bizonyos akkoriban kurrens (és a politikai vezetés által támogatott) témák azóta egyszerűen eltűntek, mások (például a politikai gazdaságtan) tartalma pedig alapvetően átalakult. Feltűnhet, hogy a nemzetközi gazdasági együttműködés csak a szocialista integráció *után* szerepel.

Még érdekesebb azonban számba venni azt, ami hiányzik. A nyugati vagy polgári közgazdaság-tudománnyal való kapcsolat erősítése (még ha „marxista kritika” formájában is) teljesen kimaradt, hasonlóképpen a korszerű módszertani ismeretek átvétele is.¹⁴ A regionális kutatások hiánya érthető, hiszen akkoriban ez a tudományág még a földtudományok (X. osztály) körébe tartozott. Az állami és a vállalati pénzügyeket a cikk meg sem említi. A vállalati szakterületeken pedig a szervezéstudományt emeli ki erősen, míg az abban az időben már Magyarországon is külön fejlődő vezetéstudományról tudomást sem vesz. Ezek nem apró hangsúlyeltérések, mert a vállalati önállóság eredetileg tervezett növelése vezetéstudományi támogatást is igényelt volna.

A reform lefékezésének (eltérítésének, megakasztásának) kezdeti időszakában tehát az akadémiai és a kormányzati álláspont közötti különbség nem látszik nagynak. Igaz, a tárgyalt cikk szerzője mindkét szektorban befolyásos szereplő, tehát aligha képviselhetne két különböző markáns pozíciót. A hatalom – akár a tudománypolitikát, akár a politikát illetően – Magyarországon sem teljesen egységes, és az átmenetileg visszaszorított reformerők ismét energiát gyűjthetnek.

A hetvenes évek közepén az akadémiai közgazdasági kutatások alkalmazott jellege újból előtérbe kerül. A gazdaságpolitika igényli a tudományos megalapozást, de arra is nagy figyelmet fordítanak, hogy a közgazdasági alapkutatás ne törjön ki a megszokott (értsd: engedélyezett) mederből. Ugyanakkor hangsúlyozni akarják a gazdaságpolitika erős szellemi háttérének fontosságát, és ebben egy időre kulcsszerepet kap az MTA Közgazdaságtudományi Intézete.

¹⁴ Pedig Jan Tinbergen ökonometria alapművét már 1958-ban kiadták Magyarországon.

A KTI 1974-ben méretes konferenciát rendez egy nagy és valóban átfogó gazdaságpolitikai kutatás („projekt”) lezárásaként. A konferencia hivatalosan a KTI első húsz évének összegzéséül is szolgál. Három szekciót szerveznek: 1. gazdaságpolitika, 2. mechanizmus, 3. mezőgazdaság. A harmadik szekció meghirdetése azt a tényt is rögzíti, hogy az intézetben immár sikeres és elismert agrárgazdasági kutatások folynak, a reform talán legsikeresebb területén.¹⁵

Az első két szekció címe és tartalma közvetíti azt a felismerést, hogy a gazdaságpolitika irányát és tartalmát célszerű különválasztani eszközrendszerétől, s az utóbbit elsősorban technikai jelleggel érdemes elemezni. Ez annyit is jelent, hogy politikai jellegű viták inkább az első szekcióban lennének. Persze ez hiábavaló követelmény is lehet, hiszen az új gazdaságpolitikai/gazdaságirányítási eszközök alkalmazásának bőven vannak politikai feltételei.

Nyers Rezső a gazdaságpolitika jobb tudományos megalapozása mellett érvel rövid megnyitóbeszédében (Nyers [1975]). Ennek figyelmes tanulmányozása megmutatja, hogy a mechanizmusreform vezető gazdaságpolitikusa csak részben és látszólag állt be a sorba. „A központi tervezés és a vállalati önállóság legjobb összekapcsolása” mint követelmény (i. m. 2. o.) csak egy példa a reform visszafordításával szembeni burkolt, de sokatmondó ellenérvekre.

A fő megnyitó előadást a sokkal inkább lavírozó szerepkörből ismert Friss István, az intézet akkori igazgatója tartja (Friss [1975]). Itt is megfigyelhető a tíz évvel korábbi tanulmánynál említett három réteg, de eltérő arányokkal. A felső (politikai) és a középső (gazdaságpolitikai) réteg jóval nagyobb hangsúlyt kap, mint a harmadik, a tudomány és a korszerű elemzési módszereké. Az utóbbiakra nem sok dicséret szót pazarol a szerző, bár kritikai megjegyzéseinek némi oldása érdekében megjegyzi, hogy ezek nem a módszerek, hanem szakszerűtlen alkalmazásuk ellen irányulnak (i. m. 7. o.).

A KTI sikeres első húsz évét ünneplő konferencián elhangzik az, hogy az intézet fő szerepköre a gazdaságpolitika szakmai támogatása,¹⁶ illetve az, hogy „...nem szeretnék illúziókat kelteni a tudomány mai lehetőségeit illetően” (Friss [1975] 9. o.). Érdekes még, hogy „...a vezető káderek rátermettsége mellett a tudomány és (...) a tömegek részvétele a legfontosabb döntések előkészítésében az elérhető legjobb biztosítéka e döntések helyességének.” (Uo.) Kérdés ehhez, hogy vajon létezhet-e „népi” tudomány akár bal-, akár jobboldali szemszögből...

Friss előadásáról eddig kissé egyoldalú volt a kép. Úgy tűnhet, hogy a KTI igazgatója saját intézete ellen, annak megregulázásáért szólalt fel. Ezt a benyomást erősítetik a szövegben elhelyezett nemzetközi példák. Két ilyen van (i. m. 6. o.). Az egyik az NDK-ból: a népgazdaság bővített újratermelésének intenzifikálása, a másik a komplex népgazdasági tervezés bonyolult alá- és fölérendeltségi viszonyai a Szovjetunióban. Szó sincs lengyel vagy jugoszláv, *horribile dictu* nyugati kutatásokról, miközben a két témát Magyarországon leginkább a Tervhivatalban művelik, nem az intézetben (Báger–Hajnal [1972]).

¹⁵ Lásd erről Kornai [1987a] 22–26. o.

¹⁶ Értsd: az alapkutatások rovására.

Mindez azonban megfelelési kényszer következménye is lehet. Friss két tárgyalt cikke között „szabad szemmel” is látható különbség, hogy a tíz évvel későbbi konzervatívabb,¹⁷ mint elődje. Nemcsak stílus- és szemléletbeli eltérésekről beszélünk: komoly stratégiai és tartalmi ellentmondások is feszülnek a két cikk között.

Először is, ami „stratégia”: Friss a KTI vezetőjeként felelősséget visel az intézetért, amelynek a ki nem mondott státusza nagyot változott tíz év alatt. A lelkes reform-előkészületek korában a részben „nyugatos”, részben reformpárti értelmiségiek gyűjtőhelye a hatalom nyitottabb, változásokra fogékonyabb szegmenseivel áll kapcsolatban, és ennek megfelelően – bár többnyire óvatosan – fejezi ki véleményét.

Újratervezés

1975-ben viszont már mások az erőviszonyok. Az intézet élvezi ugyan a kormányzat bizalmát, de már nem tekintik kiemelt gazdaságpolitikai műhelynek, egyes kutatóinak a munkásságát viszont különös, nemritkán aggódó figyelemmel kísérik. Friss talán úgy véli, hogy a KTI politikailag sebezhető, és az adott helyzetben fő a biztonság.

A két cikk közötti tartalmi különbségeket könnyen összefoglalhatjuk. Az elsőben (1965) a magyar közgazdaság-tudomány nemzetközi (nem csak kelet-európai) trendeket követő fejlesztésén van a – persze óvatos – hangsúly, a másodikban (1975) viszont a társadalom szolgálatán a párt útmutatásai szerint. Ez még akkor is igen eltérő szerepköröket jelent egy közgazdaság-tudományi kutatóintézet számára, ha jól tudjuk, hogy a retorika néha hajlamos elfedni a tényeket.

A jelentős tartalmi változást tükrözi, hogy a politika nemcsak csöndes alkalmazkodást várt el a közgazdaság-tudománytól és különösen annak vezető magyar intézetétől, hanem ennek nyilvános beismerését is. Talán azért is, mert a reformellenes támadásnak szüksége volt – nem feltétlenül a tudomány tényleges támogatására, hanem – e támogatás közhírré tételére. A konferencia előadói között egyébként ugyanúgy ott volt Augusztinovics Mária és Soós Károly Attila, mint Hoós János és Kiss Tibor.

A magyar akadémiai közgazdaság-tudomány a hetvenes évek közepén viszonylagos nyugalmi helyzetben volt.¹⁸ A KTI-ben tovább folytak ugyan a reformszellemű kutatások, de egyelőre nem keltettek komolyabb politikai visszhangot. Az IVKI kutatásainak továbbra sem volt köze a politikához, a VKI pedig egyre jobban diverzifikálta tevékenységét. Az eredeti afroázsiai profiltól elmozdulva a hetvenes évek közepétől ideológiamentes KGST-kutatások indultak, és a nyugati világgal kapcsolatban igényes elemzőmunka kezdődött (Kádár Béla az összehasonlító gazdaságpolitikai, Inotai András az integrációs kutatásokat irányította). A VKI pár év alatt egyfajta külső kormánytanácsadói szerephez manőverezte magát, miközben külföldön is elfogadható partnernek tekintették. A magyar reformfolyamatban azonban csak néhány ponton volt érdemleges szereplő.

¹⁷ Természetesen kremlinológiai értelemben, de dogmatikusait is mondhatnánk.

¹⁸ Az ekkor kezdődő jó tízéves időszakban a szakma vezető folyóirata, az akadémiai tulajdonú Közgazdasági Szemle hasábjain előtérbe kerültek a politikától nagyobb távolságot tartó művek, miközben a hivatkozott cikkek átlagos életkora meglepő módon növekedni kezdett (*Such-Tóth* [1989] 1211. o.).

Az akadémiai intézményrendszerben volt még egy, a nyilvánosság elől elrejtett, de kimondottan nívós kutatóhely, a Közgazdasági Információs Csoport (KICS), Földi Tamás vezetésével. Itt döntően nyugati források alapján évi 7-8 elemző tanulmány készült fontos világgazdasági kérdésekről, mint például az olajpiac, az európai integráció, az amerikai belpolitika, az ázsiai exportőr hatalmak vagy a világelelméleti problémák, és néha kelet-európai ügyek. A KICS anyagait azonban csak zárt körben terjesztették, némelyikük később átdolgozott formában jelent meg a magyar szaksajtóban.¹⁹

A reform megtorpanása fél évtizeden át megmutatkozott a magyar akadémiai közgazdaság-tudomány teljesítményében. Ez nem romlott, csak távolabb került a politikától.²⁰ Nem lehetett véletlen, hogy az akadémiai elnökség 1976-ban éppen ezekről a kutatásokról adott ki rövid, de lényegét tekintve megnyugtató értékelést (*MTA Elnökség* [1976]), sem a reformokat, sem a közeledő válságot nem említve. A korszakhoz képest kissé meglepő számban látható hivatkozás a marxizmusra (két oldalon három), és a terjedelem egy jelentősebb részét a tudományos minősítés problémái foglalják el.

A korabeli publikációkat böngészve feltűnhet, hogy a KTI „termése” és kommunikációja növekvő számban tartalmaz agrárgazdasági témájú anyagokat – az egész KGST-ben a magyar mezőgazdaság az egyetlen viszonylag sikeres reformterület.

A hetvenes évek második fele illő történelmi távolságból visszatekintve erőgyűjtési szakasznak is tekinthető. A gazdaságpolitika 1977-től annak beismerésére kényszerült, hogy alapvető irányváltás szükséges. Több év eltelt azonban azzal, hogy reformpótló intézkedésekkel kísérletezzenek.²¹ Ezek között lehet felsorolni 1977 és 1978 különböző, a nyugati export növelését segíteni hivatott támogatási csomagjait, az árrendszer 1980-as átalakítását (majd annak nyomtalan elhalását 1987-ben), illetve a kisvállalkozások viszonylag engedékeny 1982-es szabályozását.²² Lényegét tekintve ide tartozik az IMF-hez és a Világbankhoz történő – ugyancsak 1982-es – csatlakozás. Mindezek szakmai előkészítésében akadémiai kutatók is részt vettek, de már nem játszottak olyan kezdeményező szerepet, mint a hatvanas évek második felének reformmunkálataiban.

Ekkoriban, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján indult meg a reform második szakasza, de teljesen más politikai és gazdasági környezetben. A magyar gazdaság komoly külgazdasági egyensúlyi, fizetőképességi és versenyképességi zavarokkal küszködött, viszont a megosztott pártvezetés sokáig hallani sem akart nyíltan vállalt reformpolitikáról az 1980–81-es lengyel fejleményekre hivatkozva. Erős törekvésük volt, hogy a „fű alatti” reformlépések ne érintsék a politika szféráját. A hatvanas években ez a távortartási szándék sikeres volt, mert – részben 1956 közeli emléke

¹⁹ Például *Becsky* [1982].

²⁰ „1978–1979-től gyors gyarapodásnak indult a reform közgazdasági irodalma” (*Kovács* [1984] 31. o.). Ez természetesen legalább egy tucat folyóiratot jelent a Közgazdasági Szemle mellett.

²¹ Érdekes magyarázat Csaba Lászlóé: a kelet-európai politikai vezetők csekély tanulási képessége, illetve feledékenysége (*Csaba* [1988] 1043. o.).

²² Alapos és részletes listájukat lásd *Révész* [1988] 665–666. o.

miatt – a szakma nem akart tiltott területre tévedni a politikában, és a szakma és a politika között szorosabb is volt az intézményi és a személyes kapcsolat.

A hetvenes években színre lépő, a negyvenes és az ötvenes években született új reformnemzedék számára viszont máshol, jóval beljebb: a politika térfelén húzódtak a szakma és a politika közötti határok. Ők felismerték, hogy változatlan politikai intézmény- és szabályrendszerben illúzió a sikeres gazdasági reform.

A húszas évek szovjet új gazdasági politikáját (NEP) értékelő, áthallásokkal nem fukarkodó cikkében ezt így fejezi ki *Szamuely László* ([1989] 150–151. o.): „...a szocializmus olyan elvei és értékei, mint a gazdasági racionalitás, a társadalmi munkával való takarékoság, az emberek sokféle és változó szükségleteinek a kielégítése, a személyiség sokoldalú kibontakozása és a termelőtevékenységben történő önmegvalósítása, az öngazgatás és a termelési demokrácia stb. ütköznek, szembekerülnek az állami tulajdonforma monopolisztikus jellegével és monolitikus szerkezetével.” Lefordítva: a szocialista rendszernek valójában csak akkor van értelme, ha nem akadályozza a magántulajdont. Ezt a felismerést azonban a nyolcvanas évek elején még csak igen burkoltan lehetett kimondani Magyarországon. Amikor viszont akár csak finoman is utaltak rá, akkor máris érkeztek a nem mindig visszafogott politikai reakciók.

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján mindinkább előtérbe kerül a válságkezelő gazdaságpolitika, amely azonban eléggé limitált eszköztárral rendelkezik, részben a szovjet politikai befolyás, részben a politikai tabuk miatt.²³ Ezért a gazdasági reformok magyar szószerűi (nemcsak a reformközgazdászok, hanem a társszakmák képviselői is), a hatvanas évek újítoíval ellentétben, már kimerészkednek a politika területére is. Az akadémiai közgazdaság-tudomány mindinkább elveszíti elméleti jellegét, és közelebb kerül a gazdaságpolitikai tanácsadás műfajához.

A kezdődő nyolcvanas évtized meghatározó közgazdaság-tudományi alkotásai közül kettő még nem érintkezik közvetlenül a politikával, és nagyrészt akadémiai műhelyben készül el. Kornai János és Bauer Tamás könyvei (*Kornai* [1980], *Bauer* [1981]) gazdasági rendszerkritikát nyújtanak, de nem vonnak le félreérthetetlen politikai következtetéseket. Egy fél évtizeddel későbbi, szintén nagy visszhangot kiváltó mű (*Antal* [1985]) viszont már sokkal közelebb viszi a közgazdasági/intézményi elemzést a politika világához.

Olvasásakor egyre nehezebben hessegethető el a kérdés: vajon kijavíthatók-e a gazdaságpolitika több évtizeden át halmozott hibái az adott politikai rendszerben? Nem mellékes, hogy ez a könyv nem akadémiai, hanem államigazgatási műhelyben, a Pénzügyminisztérium elemző egységében, a Pénzügykutató Intézet elődjénél készült el. Valóban, a reform szellemi munkálatainak a súlypontja részben áttolódott a nem akadémiai szférára, és az érintett kutatások a reformjavaslatokat olykor általános gazdaságpolitikai elemzésekbe próbálták csomagolni – például az MTA Világgazdasági Kutatóintézetének nem publikált kelet-európai országtanulmányai vagy az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének komparatív stabilizációs elemzése (*Török* [1988]).

²³ Révész Gábor ([1988] 670. o.) „tüneti kezelésnek” nevezi.

Talán 1988-ban egy tavaszi este összegyűlt egy budai hegyi vendéglőben egy zöm-mel harmincas közgazdászokból álló baráti társaság. A vita természetesen az ország jövőjéről folyt. Éppen akkor találkoztak, amikor a gazdaság helyzete reménytelen-nek tűnt, a politikában viszont még nem látszott érdemleges mozgás. A vita konklúziója nagyjából egységes támogatást kapott: „A jövő nem látható, mert a szocializmus fenntarthatatlan, osztrák vagy svájci típusú kapitalizmus itt sohasem lesz, harmadik út pedig nem létezik.” Valaki még hozzátette: „Jövő tehát nincs.”

A nyolcvanas évek akadémiai közgazdaság-tudománya megpróbált az erősebb, de az elsónél jóval széttagoltabb, sokkal több szereplős második reformfolyamat élére állni. A KTI sokoldalú kutatási profilját kiegészítették a VKI vállalati szintig is lemenő KGST-kutatásai és az IVKI iparpolitikai, illetve vállalatfejlesztési elemzései. A reformfolyamat irányát és hangulatát jelentősen befolyásolta két olyan cikk, amely a KTI kutatóinak a tollából, de nem közgazdasági folyóiratban jelent meg. Bauer Tamásnak és Kovács János Mátyásnak a *Mozgó Világban*, illetve a *Valóságban* közzétett tanulmánya (Bauer [1982], Kovács [1984]) egyaránt személyi következményekkel járt az adott folyóiratnál, és szakmai, illetve politikai visszhangjuk is váratlanul nagy volt.

Ez a két tanulmány érdekes és fontos átmeneti dokumentum, mert – különösen Bauer írása – még nem szakad el teljesen a marxista beszédmódtól és gondolatvilágtól, de tartalma már nagyrészt egy másféle gazdasági rendszer működését vetíti előre. Kicsit olyan, mint a levegőben szálló repülőgép: már elindult, de még nem érkezett meg.

A hatalom érezte a veszélyt. Bauer cikke nyomán leváltották a *Mozgó Világ* szerkesztőségét, a Kovács-cikknek pedig – a szerkesztőség akkor kiszivárgott megfigyelése mellett – annyiban is volt politikai visszhangja, ahogy e sorok írója járt a tanulmánnyal. Írt rá egy eléggé, de nyilván nem a megfelelő előjellel polemikus vitacikket, majd kapott egy igen udvarias telefonhívást a *Valóság* szerkesztőjétől: a cikk nagyon jó, de érthető politikai megfontolásokból nem közölnék. Úgy tűnt, hogy nem akarták magát a témát a felszínen tartani, függetlenül a vitacikk tartalmától.

Bauer tanulmánya már címében is provokatív volt. A „második gazdasági reform” megpendítése hasonló reflexeket váltott ki a politikai vezetésből, mint két évvel később a Kovács-cikknek a „reform reformja” kifejezést tartalmazó alcíme. Mindkettő nyíltan utalt arra, hogy az 1968-as mechanizmusreform már koncepciójában sem ment elég messze, végrehajtása, majd visszarendezése során pedig végképp igen elmaradt eredeti (remélt) céljaitól.

E két cikk számos új gondolatot tartalmazott, amelyek egy része ma már naivnak tűnik, más részük pedig politikailag tökéletesen irreális volt abban az időben. Jelentőségük éppen ebből ered: a reformviták terepét kiterjesztették a politika mezejére, megjelenésük helyével is hangsúlyozva azt, hogy már nem csak a rendszer gazdasági alrendszere szorul karbantartás helyett alapos nagyjavításra.

Csaba László ezt így fogalmazza meg: „...a nyolcvanas évek nyílttá vált válsága döntően nem a reform eredeti elgondolásaiban is kétségtelenül kimutatható *ellentmondásokból* vezethető le.” (Csaba [1988] 1044. o.)²⁴ Azaz a nyolcvanas évek válsága jóval inkább gazdaságpolitikai, mint szabályozási okokkal magyarázható. Ebből pedig az

²⁴ Kurziválás az eredeti szerint. (T. Á.)

következik, hogy alapos gazdaságpolitikai kurzusmódosításra is szükség lett volna. A következő, ki nem mondott logikai lépés pedig egy kérdés: vajon ez a kurzusmódosítás milyen politikai feltételek között lenne lehetséges?

A korábbinál sokkal nagyobb hangsúlyt kapott az a felismerés, hogy önmagában a mechanizmusreform tulajdonképpen főleg technikai ügy. A gazdaságpolitika alapos átalakítása egy párhuzamos másik reform: a sikeres mechanizmusreform szükséges feltétele, a kétfajta reform vagy ilyen, vagy olyan sorba állítása az egész folyamat sikerét veszélyezteti (Kovács [1984] 37. o.). Más szóval: az egyik reform korlátjai lassítják a másikat is.

A hatvanas évek közepi reformviták oldottabb hangulatában ilyen megfontolások szóba sem jöhettek. Részben a hatalom és a tudomány szorosabb kapcsolata és személyi összefonódásai, részben a tudomány tudatos önkorlátozása miatt az a vita kifejezetten technokrata jelleget öltött a pártszerű szóhasználat ellenére is. A második reformfolyamat viszont egyre jobban kiterjedt a politika területére, és kezdett megcélozni politikai tabukat is. Néhány esetben ez különösen érzékenyen érintette a hatalmat – például amikor a Bauer-cikk a tulajdonviszonyok átalakítását, már a címbe is fölvéve, mindenképpen szükségesnek tartotta. Ezzel szakított egy fontos regionális szokással. Cikkében felhívja a figyelmet, hogy Kelet-Európa más országaiban különösen a nyolcvanas évek elejétől nem használták a reform kifejezést még akkor sem, ha néhány lépést tényleg tettek ebbe az irányba (Bauer [1982] 23. o.). Régi bölcsesség: az a betegség nincs is, amelyről nem beszélünk.

Bauer úgy foglalja össze a szükséges reform tartalmát, hogy fel kell számolni azokat az államigazgatás és a vállalatvezetők közötti kapcsolatrendszerket, amelyek lehetővé teszik a közvetett állami irányítást. A másik követelmény: „A mikrofolyamatokra vonatkozó döntéshozatal a bürokratikus kontroll leépítése után piaci kontroll alá kerüljön.” (I. m. 33–34. o.) Ma már tudjuk, hogy a piaci kontroll sokféle dolgot jelenthet, részben a Bauer által is hangsúlyozott tulajdonviszonyok függvényében.

Bauert és cikkét ostorozták a korabeli hivatalos sajtóban, ami valószínűleg csak segítette mondanivalójának minél szélesebb körű terjedését. Sokak számára világossá válhatott, hogy a reformvitáknak nemcsak tartalma és tétje változott meg, hanem műfaja is. A cikk nem szűkebb közönségnek szóló szakmai folyóiratban, hanem egy főként a diplomás fiataloknak szóló kulturális és szórmentén politikai lapban jelent meg. Ez a tény kiválthatott bizonyos vészjelzéseket a politika világában azzal, hogy az addig inkább technikai elemekből építkező reform szélesebbé válik, és nem csak a gazdaság dimenziójában szerez híveket.

Néhány évig úgy tűnhetett, hogy sikerült megfegyelmelni a reformértelmiség hangosabb részét. A szakma figyelmének középpontjába az adósságválság és a konvertibilis valutában mért fizetési mérleg siralmas állapota került, a reformgondolkodásban pedig teret nyert a KGST-együttműködés politikai vezetés által aránylag tolerált kritikája.²⁵ A nyolcvanas évek elején bizonyos nyitottságot is mutatott a hatalom a reformközgazdászokkal szemben, például bevonta egy részüket a válságkezelési

²⁵ Lásd például ennek a kutatási iránynak egy kicsit korábbi, de meghatározó darabját: Köves [1980].

kutatásokba, és megígérte nekik a reform folytatását – pontosabban *valamilyen* folytatását (Kovács [1984] 32. o.).

Mindehhez képest 1984-ben szinte megismétlődött a Bauer-ügy. Megint egy társadalomtudományi, de korántsem közgazdasági folyóiratban jelenik meg egy akadémiai kutató által jegyzett cikk (Kovács [1984]) a reform alapkérdéseiről. Ez a tanulmány ugyancsak bő terjedelmű, és addig szokatlan (vagy elfogadhatatlan?) módon görcső alá veszi a tényleges és a kívánt reformfolyamat szereplőit.

Maga a cím is jócskán borzolhatta a hatalmi viszonyok alakulása és ábrázolása iránt érzékeny közszereplők idegeit: alku általában egyenrangú vagy legalábbis összemérhető partnerek között folyik – persze lehet alku eredményének nevezni egy diktátumot is. A nyolcvanas évek első felében még aktív volt sok száz olyan párt-funkcionárius, aki a társadalmat valójában – az uralkodó ideológiával éles ellentétben – hierarchikus rendben képzelte el, és aligha látta az alkuk funkcióját vagy helyét ebben a rendszerben.

A cikk az alkuk szerepét szinte alapvetőnek tekintí a reformált tervgazdaság működésében (például a politika és a tudomány kapcsolatában részakuról beszél – i. m. 32. o. –, amely valójában a jelen cikk témája is). Ezt olvasva eszünkbe juthat Mancur Olson korabeli könyve (Olson [1982]) az elosztási koalíciókról, amelyek átszövik az egész társadalmat, és rossz hatékonyságúvá tehetik a gazdaságpolitikát.

A reformfolyamat és az alkuk (talán azt is nyugodtan mondhatnánk: alkurendszer) összefüggéseinek elemzéséhez Kovács bevezet egy új fogalom párt. Ez nem más, mint a különbségtétel a reformalku-folyamat *offenzív* és *defenzív* szakasza között (i. m. 31. o.). Az offenzív szakaszban a reformereké a kezdeményezés, a hatalom stratégiája ehhez próbál alkalmazkodni. A hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek elejéig viszont defenzív szakaszról beszélhetünk Magyarországon.

A tárgyalt két cikk komoly fordulat előjele: elkezdődhet a reformtörekvések újabb offenzív szakasza, de – és ezt a hatalom észre is vette – ez már egyáltalán nem csak a gazdaságról szól. A rendszernek azonban csak részben maradtak meg a politikai eszközei a sikeres ellentámadáshoz.

Végjáték

Az akadémiai közgazdászok a kormány sikertelen 1985–86-os növekedésgyorsítási kísérletét számos publikációban értékelték,²⁶ és a gazdaságpolitika súlyos kudarcában joggal látták meg az évek óta csendesesen csordogáló reform felgyorsításának és kiszélesítésének lehetőségét. 1987–88-ban még senki sem sejtí a politikai rendszer-változás esélyét, de feltűnő, hogy a reformirodalom jellege megváltozik. Ebben az időszakban jelenik meg több olyan tanulmány, amely összegzi az elmúlt tíz–tizenöt

²⁶ „A reformpolitika legsajátosabb és egyben talán legsúlyosabb időszaka az 1985–1987-es évekre esik.” (Csikós-Nagy [1989] 4. o.) A korszak magyar reformirodalmának ez a cikk azért kiemelkedő darabja, mert erősen és tisztán képviseli az ideológiamentes gazdaságpolitikai megközelítést a tanulmányunk elején érintett „régí iskola” szellemében. A szerző a korszak egyik vezető gazdaságpolitikusa, aki a nyolcvanas évek vége felé egyre nyíltabban vállalja hagyományos közgazdaságtani elveit.

év gazdaságpolitikáját, és úgy zárja le a reformkorszakot, hogy a kiút megmutatása nélkül is pontot tesz az állam által irányított gazdaság évtizedeinek a végére.²⁷ Több esetben is megfogalmazódik a „jobb szocializmus” igénye, de e rendszer tartalmáról nincsen sok használható elképzelés.

A reformirodalomnak ezt a szakaszát egy kiemelkedő akadémiai közgazdász szinte monográfia-méretű kettős cikkben vezeti be (*Kornai* [1987a], [1987b]). A magyar gazdaság Kelet-Európán belül inkább csak viszonylagosan súlyos válságának igen részletes diagnózisából kiindulva összegzi a reformokat és közöl elemzést a reformfolyamat kilátásairól. Nagyon tanulságos, hogy inkább a folyamat érdekeltjeit és szereplőit rajzolja fel, mintsem közvetlen prognózist adna annak irányairól.

Megerősíti Kovács János Mátyás tézisét, miszerint a magyar gazdaságot átszövi az alkurendszer (*Kornai* [1987a] 23. o.). Nagyon fontos, mások által addig nyíltan nem megfogalmazott felismerése, hogy az adott időszakban minden közgazdász a reform híve Magyarországon (*Kornai* [1987b] 25. o.). Ez elsősorban annyit jelent, hogy a hivatalos kommunikáció bekebelezte ezt a fogalmat, hogy majd a saját céljainak megfelelő tartalommal lássa el.

Kornai jelentős, de később nem kidolgozott fogalmi újítása a reformerek egységét kérdőjelezi meg. Ez a különbségtétel a „galbraithianusok”²⁸ és a radikálisnak tekintett reformerek között (i. m. 26–30. o.). Az első csoport inkább szociáldemokrata jellegű, amely erőteljes jóléti politikát és nagyobb arányú állami beavatkozást szorgalmazna – közülük sokan a reform hajdani ellenfelei. A második csoportot az igazi, meggyőződéses piacpártiak alkotják.

Nincs többé igen/nem típusú kérdés, hogy szükség van-e reformra, vagy nincs. Szükség van rá, csak nem mindegy, milyenre. A szocialista gazdaság toldozásafoldozása is annak nevezhető, ahogy az intézményrendszer és a játékszabályok radikális átalakítása is. Az elkövetkező néhány évben egyre többen lesznek, akik akár korábbi pártfunkcionáriusként a kapitalizmus örökös hívének vallják magukat.²⁹

Kornai megjósolta a reformmozgalom két táborra szakadását. Az elkövetkező években mindkét oldalon megnő a folyamat állását értékelő publikációk száma úgy, hogy a szerzők nem is sejtik: valójában a záró leltár készül, ők ehhez járulnak hozzá.

Érdekes megfigyelni, hogy valamennyire eltolódnak a folyamat intézményi súlypontjai. A Magyar Tudományos Akadémia a nyolcvanas évek elejétől egyre inkább távol tartja magát a gazdaságpolitikai vitáktól. Míg korábban egyértelmű volt az akadémiai közgazdászok vezető szerepe, 1987-től más szereplők is a tűz közelébe kerülnek. Aktivizálódik például a Csikós-Nagy Béla vezette Magyar Közgazdasági Társaság, amelynek Gazdaság című folyóirata közli a reformviták több fontos dokumentumát.

²⁷ A reformfolyamat *ex post* értékelését lásd többek között: *Csaba* [1988] és *Révész* [1988].

²⁸ John Kenneth Galbraith hatvanas évekbeli sikerkönyve (*Galbraith* [1967]) a nagyvállalatok és a hatalom összefonódásának a veszélyeire figyelmeztet. *Colin Crouch* [2000] „Post Democracy” koncepciója a galbraithi társadalomképet bontja ki politikai szempontból.

²⁹ Anekdotikus személyes élmény 1994-ből: egy privatizáció előtt álló állami vállalat (már részvénytársaság) minisztérium által kinevezett igazgatóságának alakuló ülésén a vagyonügynökséget egy volt biztonsági tiszt képviseli. Egyik első mondata: „Majd mi megtanítjuk nektek, mi az a piacgazdaság!”

Itt lát napvilágot Kornai fentebb áttekintett kettős cikke éppúgy, mint a másik oldal talán legnagyobb szakmai súlyú közleménye (*Földi–Nyers* [1988]).

A szerepek is eltolódnak. A korábbi reformellenes erők szűk térbe szorulnak vissza, és látszólag beállnak a mérsékelt reformerek közé (kivéve az olyan baloldali radikálisokat, mint a Münnich Ferenc Társaság), a másik tábor pedig most már a gyors, még a nyolcvanas évek közepén is elképzelhetetlen reformok hívei alkotják. A „fontolva haladók” csoportjában ott van a szakma több elismert képviselője, akik elsősorban politikai óvatosságból próbálják lassítani a folyamatot, de megállítani már nem akarják. Közöttük van a pártvezetés több, a reformokat a hatvanas évek óta következetesen támogató tagja.

Földi és Nyers cikke szinte kiáltvány. Nem használ hivatkozásokat, és Kornaival ellentétben stílusa is helyenként karcos, nemritkán normatív, mondanivalója pedig olykor szovjet mintákat idéz.³⁰ Ez meglepheti az olvasót, aki viszont átgondolhatja véleményét, amikor az anyag végére ér. A tanulmány ugyanis nem egy helyen még logikai hibákat is vállal azért, hogy üzenete célba érjen. Az alábbi idézet például – a még érvényes ideológia szellemében – szakítani kíván a sztálini hagyománnyal, a közvetett tervirányítás rendszere viszont éppen nem az: „Végleg el kell szakadni a tervezés sztálini hagyományától, mellyel a mai feladatokat nem lehet megoldani, közvetett tervirányítás eszközével nem szabad korlátozni a vállalatok működését.” (*Földi–Nyers* [1988] 23. o.) A mondat talán úgy is értelmezhető, mint javaslat a népgazdasági tervezés teljes felszámolására, ebben az esetben viszont a cikk kettős arculatára látunk példát.

A tartalom ugyanis egyre progresszívebb. A tulajdonviszonyok kérdésében például a magántulajdon erős térnyerése mellett áll ki a cikk, igaz, állami szabályozásában „hatékonyabb és a piac követelményeivel jobban összhangban álló módszerekre” lenne szükség (i. m. 30–31. o.). Az utóbbi kitétel ismét kétarcú, egyaránt beleérthető egy intervencionista és egy piacconform iparpolitika lehetősége is.

A magyar közgazdaság-tudomány részben kritikus értékelést kap, színvonalának emelése természetesen rutinkövetelmény. Elgondolkodtató viszont, ahogy a szerzők az akkor még regnáló, de már felpuhuló hatalom szempontjából felosztják a magyar közgazdász-társadalmat – hangsúlyozva az együttműködés szükségességét mindhárom feltételezhető csoporttal. „A szocializmus iránt elkötelezett”, „a szocializmussal szimpatizáló” és a főként hazafias szempontok alapján közreműködésre kész közgazdászokat egyaránt várják az – itt egyébként homályosan megfogalmazott és nem reformnak nevezett – „közösségi feladatok” megoldásához (i. m. 37. o.).

A Magyar Közgazdasági Társaság (MKT) nevében közzétett tanulmány az egyik utolsó kísérlet volt arra, hogy egyszerre mentsék meg a rendszert és a reformot. A fenti szóhasználatot kölcsönvéve: „a reformmal szimpatizáló”, de iránta nem mélyen elkötelezett közgazdászok szakmai közösségét szervezhették volna meg a cikk

³⁰ „A közgondolkodást a reformok még jobban megbolygatják, tájékozódási zavarokat, sőt válságot is okoznak...” (*Földi–Nyers* [1988] 5. o.); vagy: „A magyar közgazdaságtudomány 1956 óta, tehát immár több mint harminc éve elindult azon az úton, amely társadalmi hasznosításának növekvő mértékével jellemezhető.” (I. m. 7. o.)

útmutatásai alapján, de ilyen kezdeményezésről nem tudunk. Az MKT vállalhatta volna egy „középutas” NGO szerepét a reformfolyamat várt felgyorsulásának szakaszában, de közbeszóltak a politikai változások. A három említett csoport vezető közgazdászai többnyire a pártok mellé álltak, és a reformvitákból már 1989 őszén választási harc lett. De hogyan dőlt el a játszma?

A játszma vége

A nyolcvanas évek végén a Magyar Tudományos Akadémia akár az egy évtizeddel korábbihoz képest is sokkal kevésbé tartotta szakmai ellenőrzés alatt az intézeteket, mint ahogy a pártvezetéssel is jócskán meglazult a kapcsolata. A reformerőknek már nem tudott védelmet nyújtani, de erre többé nem is volt szükség.

A reformról való kommunikáció egyre inkább politikai színezetet öltött. A játszma nem fejeződött be, döntetlenre sem adták, hanem abbahagyták. Nem úgy és nem azért, ahogyan a Karpov–Kasparov-párosmeccset 1985-ben végeredmény nélkül leállították, hanem a játékosok megszűnése miatt. A korábban reformellenes, később „galbraithiánus” erők többnyire szociáldemokrata, a mérsékelt reformer szakértők inkább konzervatív, a lendületes reform hívei pedig általában liberális színekben folytatták. A korszak nagy hatású vitáirátanak (*Antal és szerkesztőtársai* [1987]) öt szerkesztője később megoszlott a három csoport között.

Többé nem volt értelme a reformokról folyó eszmecseréknek, mert az adott rendszer javíthatása vagy átfogó rendbetétele helyett teljesen új – bár egyes elemeiben már ismert – rendszert kellett bevezetni. A változások nem kímélték az Akadémiát sem: az 1994-es akadémiai törvény átalakította szervezeti és irányítási rendszerét, köztestületté változtatta a korábbi zárt körű elitklubot, valamint korszerűsítette a tudományos minősítés rendszerét. A korábbinál lényegesen távolabb került a hatalomtól, és a továbbiakban kevés lehetősége maradt arra, hogy testületként érdemi szerepe legyen bármilyen rendszerjavító állami kezdeményezésben.

Hivatkozások

- ANTAL LÁSZLÓ [1985]: Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. KJK, Budapest.
- ANTAL LÁSZLÓ–BOKROS LAJOS–CSILLAG ISTVÁN–LENGYEL LÁSZLÓ–MATOLCSY GYÖRGY (szerk.) [1987]: Fordulat és reform. Medvetánc, 7. évf. 2. sz. Melléklet.
- BÁGER GUSZTÁV–HAJNAL ALBERT [1972]: A terv és a tervezés növekvő komplexitása. Egy interdiszciplináris vizsgálat tanulságai. Közgazdasági Szemle, 19. évf. 4. sz. 417–438. o.
- BAUER TAMÁS [1981]: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. KJK, Budapest.
- BAUER TAMÁS [1982]: A második gazdaság és a tulajdonviszonyok. Mozgó Világ, 11. sz. 17–42. o.
- BECSKY GYÖRGY [1982]: Az Európai Monetáris Rendszer a nyolcvanas évtized elején: működése, tapasztalatai és perspektívái. Közgazdasági Szemle, 29. évf. 12. sz. 1214–1229. o.
- BENYIDZE, V. [1950]: A szovjet ipar óriása. A Sztálin autógyár fennállásának huszonötödik évfordulójára. Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle, 1–6. sz. 132–135. o.

- CROUCH, C. [2000]: *Coping with Post Democracy*. Fabian Society, London.
- CSABA LÁSZLÓ [1988]: Mi történt a magyar reformmal? *Közgazdasági Szemle*, 35. évf. 9. sz. 1041–1058. o.
- CSIKÓS-NAGY BÉLA [1958]: Árpolitika az átmeneti gazdaságban. KJK, Budapest.
- CSIKÓS-NAGY BÉLA [1989]: A magyar gazdasági reform néhány tanulsága és kritikus pontok. *Közgazdasági Szemle*, 36. évf. 1. sz. 1–8. o.
- CSISZTOV, V. [1950]: Nyugat-Németország gazdasági helyzete és a nyugatnémet „termelési index”. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, 1–6. sz. 229–232. o.
- ERDEY-GRÚZ TIBOR [1968]: Beszámoló a közgyűlés nyilvános ülésén. *Magyar Tudomány*, 13. évf. 6. sz. 342–353. o.
- FÖLDI TAMÁS [1965]: A magyar közgazdasági szakirodalom két évtizede. *Közgazdasági Szemle*, 12. évf. 4. sz. 505–518. o.
- FÖLDI TAMÁS–NYERS REZSŐ [1988]: A közgazdaság és közgazdászok szerepe gazdasági feladataink megoldásában. *Gazdaság*, 22. évf. 1. sz. 5–38. o.
- FRISS ISTVÁN [1965]: A közgazdaságtudomány helye és szerepe társadalmunkban, valamint Akadémiánkon. *Magyar Tudomány*, 10. évf. 7–8. sz. 453–466. o.
- FRISS ISTVÁN [1975]: A Közgazdaságtudományi Intézet 20 éve és a gazdaságpolitikai kutatás. *Közgazdasági Szemle*, 22. évf. 1. sz. 3–13. o.
- GALBRAITH, J. K. [1967]: *The New Industrial State*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- KORNAI JÁNOS [1957]: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. KJK, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1980]: A hiány. KJK, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1987a]: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság I. *Gazdaság*, 21. évf. 2. sz. 5–46. o.
- KORNAI JÁNOS [1987b]: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság II. *Gazdaság*, 21. évf. 3. sz. 5–40. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [1984]: A reformalku sűrűjében. *Valóság*, 27. évf. 3. sz. 31–55. o.
- KÖPECZI BÉLA [1973]: Az akadémiai kutatóhálózat távlati fejlesztési irányai. *Magyar Tudomány*, 18. évf. 9. sz. 595–604. o.
- KÖVES ANDRÁS [1980]: A világgazdasági nyitás: kihívás és kényszer. KJK, Budapest.
- MTA ELNÖKSÉG [1976]: Az elnökség állásfoglalása a közgazdaságtudományi kutatások helyzetéről. *Magyar Tudomány*, 21. évf. 1. sz. 39–41. o.
- MTA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁG [1968]: A közgazdaságtudomány tízéves fejlődése és helyzete. *Magyar Tudomány*, 13. évf. 2. sz. 64–71. o.
- NYERS REZSŐ [1975]: Megnyitó beszéd. *Közgazdasági Szemle*, 22. évf. 1. sz. 2–3. o.
- OLSON, M. [1982]: *The rise and decline of nations. Economic growth, rigidities, and stagflation*. Yale University Press, New Haven, CT.
- RÉVÉSZ GÁBOR [1988]: A gazdasági reform eltorzulásának folyamata. *Közgazdasági Szemle*, 35. évf. 6. sz. 661–673. o.
- SÍPOS ALADÁR [1993]: Hoch Róbert, 1926–1993. *Közgazdasági Szemle*, 40. évf. 12. sz. 1017–1018. o.
- SUCH GYÖRGY–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1989]: A magyar közgazdaságtudomány a Közgazdasági Szemle tudománymetriai vizsgálatának tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 36. évf. 10. sz. 1163–1241. o.
- SZAMUELY LÁSZLÓ [1989]: A NEP utóélete. *Közgazdasági Szemle*, 36. évf. 2. sz. 148–159. o.
- TÖRÖK ÁDÁM [1988]: Konszolidációs gazdaságpolitikák nemzetközi tapasztalatai. *Közgazdasági Szemle*, 35. évf. 5. sz. 549–564. o.
- VARGA JENŐ [1947]: A tőkés gazdaság a II. világháború után. Szikra, Budapest.